

У боях проти спільного ворога

У повоєнні десятиріччя, коли ідеологема “монолітна єдність радянського народу в боротьбі з фашизмом” набула статусу аксіоми, історики практично не вивчали національного складу радянських збройних сил та нерегулярних збройних формувань, взаємин, що склалися між представниками різних народів. Спроби з’ясувати роль національного чинника в Червоній армії могли трактуватися як прояви націоналізму і не заохочувалися. Лише у 90-х роках минулого століття з’явилася низка публікацій, автори яких розглядають дану проблематику на обширному архівному матеріалі й дають йому відповідну оцінку.

Попри всю складність “українського питання”, незаперечним залишається факт спільної боротьби українців та росіян

проти гітлерівської навали в лавах регулярної армії, партизанських загонів та підпільних організацій.

За підрахунками І. Муковського, протягом перших місяців німецько-радянської війни з 16 областей України (за неповними даними) військкоматами було мобілізовано 2 515 891 особа. На боротьбу з ворогом стали 1 млн 300 тис. бійців народного ополчення з лівобережних та південних областей республіки. А всього, на думку дослідника, у 1941 р. до Червоної армії та Військово-морського флоту було направлено 3 184 726 громадян УРСР різних національностей³⁷². Поповнюючи здебільшого з'єднання Південного й Південно-Західного фронтів, мешканці України склали основу 37, 38, 40-ї армій, 13 та 17-ї стрілецьких бригад. Завдяки мобілізаційним акціям, питома вага громадян республіки у частинах, що воювали на південно-західному напрямі, сягнула 50 %³⁷³. Це значно перевищувало відсоток вихідців з України в цілому по діючій армії³⁷⁴.

Українці й росіяни, які становили ядро Червоної армії та її офіцерського корпусу, разом з представниками інших народів винесли важкий тягар оборонних боїв. У складі Окремої Приморської армії (близько 65 тис. воїнів) в березні 1942 р. налічувалося 15 893 українців та 28 134 росіян³⁷⁵. У квітні 1942 р. у частинах і з'єднаннях Південно-Західного фронту воювали 31 тис. українців та 210 тис. росіян³⁷⁶. Подібна національна структура склалася у військах Донського фронту напередодні Сталінградської битви: 33 554 воїни-українці та 216 412 воїнів-росіян³⁷⁷.

У пам'яті народній завжди залишаться епізоди героїчної боротьби представників братніх народів проти агресора. Серед перших, хто прийняв виклик ворога у червні 1941 р., — військовослужбовці 3-ї прикордонної застави 90-го Володимир-Волинського прикордонного загону, який охороняв 150-кілометрову смугу по р. Західний Буг. Протягом 9-годинного бою загинули начальник застави О. Максимов, політрук П. Киян, прикордонники С. Юхименко, М. Козлов, Л. Бохлунов, М. Колосов, І. Пархоменко³⁷⁸. Самовіддано билися з гітлерівцями воїни 17-ї застави 91-го Рава-Руського прикордонного загону під командуванням лейтенанта Ф. Моріна і його заступника К. Тарана³⁷⁹. Одним з найбільш яскравих епізодів перших днів війни стали дії бійців 92-го Перемишльського прикордонного загону, які разом з воїнами 99-ї стрілецької дивізії полковника М. Дементьєва відбили у німців Перемишль й утримували місто протягом кількох діб³⁸⁰.

Безприкладний героїзм виявили радянські війська в ході танкових боїв у районі Рівне — Дубно — Броди.

Короткоплинна, але кровопролитна прикордонна епопея виявила не лише сильні й слабкі ланки оборонної стратегії радянського командування, але й незбориме бажання рядового складу й польових командирів до кінця боронити рідну землю від загарбника. На шляху

ворога пліч-о-пліч стояли українці й росіяни, білоруси і євреї, представники всіх народів Радянського Союзу, яких об'єднувала спільна мета — розбити і вигнати війська агресора за межі країни.

Масовий героїзм і справжню бойову дружбу воїни української та російської національностей виявили в ході оборони Києва. Непідвладний часу пам'ятник мужності радянських солдатів залишився неподалік столиці у вигляді пошкодженого вибухом доту № 205. 16 воїнів різних національностей склали його гарнізон, що з 5 до 15 серпня 1941 р., не маючи зв'язку зі своїм командуванням, захищав ділянку на підступах до міста. Командир доту лейтенант В. Ветров з Росії та його підлеглі зуміли частково деблокувати вогневу укріплену точку, але евакуюватися погодилися лише після того, як надійшов наказ командування Київського укріпрайону³⁸¹. 19-річний лейтенант з Астраханської області В. Якунін став комендантом доту № 131, розташованого на центральній ділянці оборони, поблизу с. Кренише. Спаливши село, гітлерівці оточили дот, підігнали вогнеметні танки і розжарили стінки споруди. Всі 11 бійців, яким ледь виповнилося 19—20 років, згоріли заживо. Їх останки мешканці села поховали поблизу доту, а потім перенесли до центру села.

Самовіддано стримували лівий фланг оборони солдати й офіцери зведеного загону генерала П. Матикіна, який мав досвід боїв під Мадридом. Внаслідок жорстоких сутичок з ворогом у загоні, який складався з танкового й мотострілецького батальйонів, мотоциклетного та артилерійського полків, залишилося близько 300 бійців і три гармати. П. Матикін дістав тяжке поранення, а командувач 2-ї повітрянодесантної бригади Д. Климов (вона взаємодіяла з загonom) загинув³⁸².

Хоробро билися з наступаючими частинами вермахту воїни 5-ї повітрянодесантної бригади генерала О. Родімцева. Російські бійці та офіцери обороняли столицю України так само мужньо, як і свої рідні міста і села. В ході контратак німці збивали їх з зайнятих позицій і тіснили від околиць міста. В нічній контратаці 8 серпня бригада Родімцева просунулася на 2—3 км, а батальйон капітана І. Сімкіна очистив від противника частину Голосіївського лісу й одне з приміщень сільськогосподарського інституту. Протягом двох діб всі спроби ворога відбити позиції не увінчалися успіхом³⁸³. Росіянин за національністю, колишній ливарник заводу “Запоріжсталь” ефрейтор О. Цибульов, викотивши гармату на пряме наведення, знищив опорні вогневі гнізда противника в приміщенні політехнічного інституту, чим сприяв просуванню десантних підрозділів. Навіть отримавши поранення, відважний артилерист не залишив позиції³⁸⁴.

На Голосіївських висотах ходив у рукопашні сутички з ворогом чемпіон Радянського Союзу з популярного в передвоєнний час військово-прикладного багатоборства О. Бабакін, який з початком війни добровільно вступив до Червоної армії.

Під час серпневого контрудару радянське командування скористалося важливими даними, добутими розвідником 212-ї повітрянодесантної бригади Я. Ватомовим, вихідцем з Уралу. В районі с. Чабани він дістав поранення і помер у госпіталі. У листопаді 1941 р. Я. Ватомов був удостоєний звання Героя Радянського Союзу, а с. Чабани вже в наш час увійшло до Зводу пам'яток історії та культури м. Києва як пам'ятне місце, пов'язане з подвигом уральського розвідника³⁸⁵.

У ході оборони Києва сухопутні війська отримували підтримку бійців Дніпровського загону Пінської військової флотилії, які ціною значних втрат до останньої можливості утримували переправи в районах Ржищева, Канева, Трипілля, Кременчука. За вміле керівництво інтернаціональним екіпажем командир канонерського човна "Вірний" А. Терьохін був нагороджений орденом Леніна³⁸⁶.

Інтернаціональний склад мало народне ополчення, сформоване напередодні боїв за Київ. Разом з регулярними частинами ополченці стояли на смерть на головних напрямках наступу ворога. Основну ударну силу народного ополчення становили бронепотяги "Літер-А", "Літер-Б", "Дарничанка" під командуванням А. Тихохода, Л. Василевського, М. Богданова. Вогневий потенціал бронепотягів було використано на критичних ділянках фронту та для підтримки оточених військ.

В обороні столиці України відзначилися авіатори. 4 липня в районі Києва командир ланки 2-го винищувального авіаполку Д. Зайцев здійснив таран німецького бомбардувальника, після чого вдало приземлився. У серпні 1941 р. відважному льотчику присвоїли звання Героя Радянського Союзу. Здійснивши таран ворожих літаків, загинули льотчики І. Юрченко, С. Зайцев, Тихомиров. А всього в дні оборони столиці в київському небі обірвалося життя 20 повітряних бійців³⁸⁷.

Особливо трагічним виявився останній етап Київської оборонної операції, датований 21—26 вересня 1941 р. 5-а, 26-а, 37-а і 38-а армії потрапили у вороже оточення і з боями пробивалися на схід. Ситуацію ускладнила відсутність у Ставки адекватної інформації про становище армій, що спричинило запізнілі накази. Невдалі рішення приймало й армійське командування. Так, командувач 37-ї армії генерал А. Власов без належної розвідки обрав шлях, уже перерізаний ворогом, і його війська потрапили в центр оточення. За умов, коли оточення ще не було суцільним, командування 37-ї армії, замість організації концентрованого удару з метою прориву кільця, наказало виходити малими групами. Фактично управління військами здійснював начальник штабу армії К. Добросердов, в той час як командарм з невеликою групою штабістів виходив з оточення осібно³⁸⁸.

Стратегічні й тактичні прорахунки радянського командування спричинили не лише здачу Києва, але й величезні втрати. 665 тис.

червоноармійців потрапили в полон, у ході відступу загинули командир фронту М. Кирпоніс, член військради фронту, секретар ЦК КП(б)У М. Бурмистенко, начальник штабу фронту В. Тупиков.

Ще однією трагічною сторінкою оборонних боїв стало оточення і розгром 6-ї і 12-ї армій Південно-Західного фронту в районі Умані. І знову до загибелі десятків тисяч радянських воїнів, полонення понад 100 тис. червоноармійців спричинилися невдалі рішення і дії командування Південно-Західного фронту, в тому числі члена військради М. Хрущова, як ведеться, провину скинули на тих, хто цього не заслуговував. Командарми М. Потапов, І. Музиченко й П. Понєдєлків, отримавши поранення, потрапили в полон і були звинувачені у зраді.

Безсмертною славою вкрили себе героїчні захисники Одеси. Населення міста, яке протягом віків на поліетнічній основі допомагало діючій армії, також складалося з представників різних національностей.

Створена у липні 1941 р. Окрема Приморська армія (командуючі — генерали Г. Сафонов, а потім — І. Петров) увійшла до складу Одеського оборонного району (ООР), яким командував контр-адмірал Г. Жуков. Це угруповання військ призначалося для оборони Одеси — другого за величиною морського порту в країні, а також однієї з головних баз Чорноморського флоту.

Населення Південної Пальміри взяло масову участь у зведенні трьох смуг оборони. Понад 100 тис. одеситів зводили протитанкові надовби, дзоти й доти, рили окопи, 2027 осіб вступили до винищувальних батальйонів. У стислі терміни підготовлено 1,5 тис. сандружинниць і 2 тис. медичних сестер. З 24 серпня у місті почалося формування загонів робітничої самооборони винищувальних загонів (головним чином зі складу народного ополчення), до яких увійшло 3,6 тис. осіб, серед них — сотні жінок і навіть підлітки, вихованці дитячих будинків.

Однак сили були нерівними. Проти 17 дивізій і 7 бригад ворога командування ООР мало 34,5 тис. бійців та офіцерів, в яких було на озброєнні 660 автоматів, 418 станкових і 703 ручних кулеметів, 303 гармати, 2 танки і 19 вцілілих літаків, і утримували фронт завширшки 80 км³⁸⁹. 22 серпня командування Південно-Західного напрямку в особі маршала С. Будьонного адресувало військраді ОПА наказ будь-що утримати позиції. Але не грізні накази і розпорядження вирішували результат кожного бою, а самовідданість кожного бійця і командира, які, незважаючи на матеріальну й чисельну перевагу противника, билися не за страх, а за совість. Це під Одесою командував 95-ї дивізії генерал В. Воробйов, кинувши в бій останній резерв — дивізійний розвідбатальйон під командуванням старшого лейтенанта М. Дологого, вирішив долю сутички на свою користь, а один з командирів полку разом з групою солдатів та офіцерів відбив у ворога висоту...³⁹⁰

Ціною важких втрат (лише 23 серпня вибуло з ладу близько 1 тис. бійців та офіцерів, а загальні втрати ООР за 10 днів становили 9 тис. осіб) німецько-румунські війська були зупинені на всіх ділянках фронту³⁹¹.

Більше того, 22 вересня в районі Східного сектора оборони силами Приморської армії, Чорноморського флоту й авіації було здійснено контрудар, в результаті якого територія Одеського плацдарму збільшилася на 120 км, а 13-а і 15-а румунські дивізії були вщент розбиті.

Однак наступ групи армій “Південь” на Харків і Донбас, настійливі спроби гітлерівців прорватися у Крим змінили стратегічні плани Ставки ВГК, яка 30 вересня віддала наказ про евакуацію військ ООР.

16 жовтня одеський порт залишили останні захисники міста і командування ООР на чолі з контр-адміралом Г. Жуковим, які вийшли в море на крейсері “Червона Україна”.

У боях за Одесу ворог втратив 160 тис. солдатів і офіцерів, війська ООР — 41 268 осіб. Масовий героїзм радянських воїнів високо поцінований: вже 16 вересня 1941 р. групу захисників міста нагороджено орденами й медалями. 14 бійців та офіцерів удостоєні Золотої Зірки Героя: льотчики Л. Шестаков, М. Асташкін, А. Єлохін, С. Куниця, І. Корольов, А. Малаков, П. Полоз, Ю. Рикачов, В. Сергодський, піхотинець Я. Бреус. 30 тис. бійців та командирів одержали медаль “За оборону Одеси”, причому багато з них — посмертно. Нескорена Одеса стала символом братства по зброї воїнів різних національностей.

Історично склалося так, що економічний потенціал Донецького басейну освоювався українцями й росіянами. Змішаний склад населення, відсутність конфліктів на національному підґрунті, давні пролетарські традиції — такими були особливості краю, який дав армії у роки війни тисячі генералів, офіцерів та бійців, що уславили рідну землю героїчними вчинками.

З метою оволодіння Донбасом командування вермахту спланувало зустрічний удар: силами 1-ї танкової групи з району Дніпропетровська та 11-ї армії з району Каховки взяти в “кліщі” основні сили Південного фронту й знищити їх. На 17-у армію покладалося завдання виходу з району Краснограда до р. Сіверський Донець, а на 6-у — оволодіння Харківським промисловим районом. На підступах до Донецького регіону ворогу протидіяли 6-а армія Південно-Західного фронту та 12-а і 9-а армії Південного фронту. Німці та їх союзники мали перевагу в живій силі у 2,5 рази, в гарматах і мінометах — у 4 рази (у смузі 6-ї армії) та відповідно у 2 і 3 рази у смузі 12-ї армії.

29 вересня 1941 р. основні сили 1-ї танкової армії завдали удару по правофлангових з’єднаннях 12-ї армії і зуміли просунутися на 12—15 км. Щоб ліквідувати загрозу, військрада Південного фронту

створила угруповання з 15-ї танкової бригади, 30-ї кавдивізії, стрілецьких батальйонів 174-го запасного полку та інших підрозділів під командуванням полковника М. Колосова (т. зв. “група Колосова”). Прибувши на вказану ділянку фронту, ці частини відразу вступили в бій. Протягом 30 вересня і 1 жовтня особовий склад 15-ї танкової бригади знищив 33 танки і 7 протитанкових гармат противника. Мужньо стримували атаки ворога бійці 477-го полку 274-ї стрілецької дивізії — майор Отрищенко, червоноармійці Храпай, Савенко, Малахов, Чистов та інші. Але навіть масовий героїзм радянських воїнів не дозволив зупинити моторизовані й бронетанкові з’єднання вермахту, які вміло використали неузгодженість у прийнятті рішень, а також розрив, що утворився на стику Південно-Західного й Південного фронтів.

Зазнаючи великих втрат, радянські війська змушені були залишити позиції. Так, у 261-й та 273-й стрілецьких дивізіях до 1 жовтня 1941 р. залишилося відповідно близько 200 і 300 військовослужбовців, причому була втрачена практично вся матеріальна частина³⁹².

Відведені на рубіж Павлоград — Оріхів — Мелітополь війська 12-ї, 18-ї та 9-ї армій мали зупинити наступ гітлерівців. Утворивши ударний кулак з трьох танкових і двох моторизованих дивізій, німецьке командування протиснулося у стик 12-ї та 18-ї армій і швидко розширило розрив до 40 км. І знову на блокування противника було кинута “група Колосова”, яка зуміла лише сповільнити його наступ. 5 жовтня німці вийшли у район Гуляйполе — Пологи.

6 жовтня навальним ударом 11-ї армії радянські війська були відкинуті в район м. Осипенко (Бердянськ), де потрапили в оточення чотири стрілецькі дивізії. У надзвичайно складних умовах безпосередньо на полі бою керував військами командувач 18-ї армії генерал А. Смирнов. Діючи в оточенні, воїни 96-ї стрілецької дивізії генерала І. Шепетова знищили 26 німецьких танків. Попри всі спроби закрити кільце оточення, більшість частин і з’єднань ціною великих втрат зуміли вирватися з нього. Загинули командарм А. Смирнов, член військради 18-ї армії бригадний комісар А. Миронов, багато бійців та польових командирів.

Стійко тримали оборону воїни 6-ї армії, позиції якої атакувала 17-а німецька армія. У ті жовтневі дні фельдшер 123-го полку 26-ї кавдивізії молодший сержант Ключев особисто врятував життя 63 бойовим побратимам, які дістали поранення і контузії³⁹³. Але й тут ворог відтіснив радянські з’єднання на рубіж Павлоград — Василівка — Гаврилівка.

Натомість рухомі частини 1-ї танкової армії (створеної з 1-ї та 2-ї танкових груп) були зупинені на р. Міус. Саме тут було здійснено спробу контрудару двома угрупованнями під командуванням генералів І. Хоруна і Ф. Ремезова. Після короточасного тактичного успіху

гітлерівці зупинили контрнаступ і захопили Таганрог. Намагаючись з ходу оволодіти Ростовом, німецьке командування зосередило удари на позиціях 9-ї армії. На ділянку 1-го батальйону 2-ї танкової бригади гітлерівці кинули 60 танків. Лише протягом одного дня воїни відбили 9 ворожих атак, а екіпаж Героя Радянського Союзу лейтенанта Переходцева знищив у тих боях три танки противника.

Героїчно захищали шахтарську столицю Сталіно бійці та офіцери 383-ї стрілецької дивізії, особовий склад якої становили гірники-ополченці Сталінської області. Лише протягом 15—22 жовтня дивізія завдала ворогові відчутних втрат у живій силі (понад 5 тис. убитими) і знищила 30 танків, 16 мотоциклів, 9 авто, 2 артилерійські і 4 мінометні батареї, 16 станкових кулеметів. Військрада Південного фронту оголосила подяку всьому особовому складу, а багатьох воїнів різних національностей представила до урядових нагород³⁹⁴.

Під час боїв за Донбас високі морально-вольові якості продемонстрував особовий склад 395-ї стрілецької дивізії, основу якої становили шахтарі Ворошиловградської області, переважно українці та росіяни за походженням. У жовтневих боях вони знищили близько полку живої сили противника. Артилерійська батарея лейтенанта Банова 10 жовтня підбила 9 танків і на кілька годин затримала атаку гітлерівців, що дозволило здійснити перегрупування дивізії³⁹⁵.

Свій посильний внесок в оборону рідного краю зробили підрозділи народного ополчення і 33 винищувальні батальйони, в лавах яких налічувалося 6,5 тис. бійців, переважно українців та росіян. Особливо вдало діяв ополченський бронепотяг “За Родину” (командир — О. Бондаренко), екіпаж якого склали робітники й службовці Ворошиловградського паровозобудівного заводу³⁹⁶.

Однак масовий героїзм українських, російських солдатів та воїнів інших національностей не зміг компенсувати стратегічні прорахунки радянського командування і перевагу агресора в озброєнні та спорядженні. Зламавши опір 51-ї окремої армії генерала Ф. Кузнецова, гітлерівці захопили в полон понад 100 тис. червоноармійців і оволоділи Кримським півостровом. 4 листопада 1941 р. з сухопутних військ та підрозділів Чорноморського флоту було створено Севастопольський оборонний район на чолі з адміралом П. Октябрським. Масштабна Керченсько-Феодосійська десантна операція (кінець грудня 1941 р.) дозволила відбити м. Керч і на певний час зняти небезпеку висадки ворожих військ на Тамані.

Щоб перехопити ініціативу, Ставка ВГК спланувала кілька операцій, покликаних унеможливити вермахту захоплення Москви. Одну з них здійснено силами Кримського фронту (командувач — генерал Д. Козлов). З кінця лютого до середини квітня 1942 р. здійснено три спроби потіснити гітлерівців з півострова, але всі вони виявилися

безрезультатними. У травні 1942 р. 11-а танкова армія генерала Е. Манштейна відбила Керч і майже повністю оволоділа Кримом. Втрати Червоної армії склали тут 170 тис. лише полоненими.

Та ще більша катастрофа сталася під Харковом, коли війська Південно-Західного фронту (генерал Ф. Костенко) й Південного (генерал Р. Малиновський) під загальним керівництвом головнокомандувача Південно-Західного напрямку маршала С. Тимошенка в період з 12 до 29 травня здійснили спробу наступу проти 6-ї армії генерала Ф. Паулюса. Неузгоджені дії фронтів, затримка наказів про своєчасне відведення військ спричинили оточення в районі Балаклєї з'єднань 6-ї армії генерала А. Городнянського, 57-ї армії генерала К. Подласа, 9-ї армії генерала Ф. Харитонова, 38-ї армії генерала К. Москаленка. Радянська сторона втратила 267 тис. (200 тис. полоненими) бійців та офіцерів, 1200 танків, 2 тис. гармат. У боях загинули генерали Ф. Костенко, А. Городнянський, К. Подлас. Харківська трагедія на тривалий час затримала звільнення України від окупантів, відкривши вермахту шлях до Волги й Кавказу.

Ситуацію ще більше погіршила здача Севастополя, де в полон потрапили близько 90 тис. його захисників, кинутих напризволяще своїм командуванням³⁹⁷. Значна частина бійців та командирів продовжувала боротьбу до останньої можливості й гинула на узбережжі, притиснута до моря. Відомий російський письменник Є. Петров, який був учасником оборони Севастополя, занотував під час боїв: "Нині це місто моряків та червоноармійців, з яких просто неможливо когось виділити, оскільки всі вони герої"³⁹⁸.

З втратою 22 липня 1942 р. м. Свердловськ (Ворошиловградська область) вся територія України опинилася під чоботом агресора.

Українці й росіяни воювали пліч-о-пліч на всіх фронтах, від Баренцевого до Чорного морів. На підступах до Смоленська влітку 1941 р. особливу мужність серед інших виявили воїни-українці І. Колесников та І. Нагорняк, нагороджений медаллю "За відвагу" І. Бровко, який став кавалером ордена Червоного Прапора, та О. Москаленков, удостоєний ордена Червоної Зірки. Москвичка А. Лисицька (ст. військфельдшер 228-го с.п. 252-ї с.д.) винесла з поля бою 25 поранених червоноармійців зі зброєю, серед яких були й українці³⁹⁹.

Чимало громадян України перебували в лавах 16-ї, 19-ї, 20-ї, 24-ї і 32-ї армій, оточених ворогом під В'язьмою у жовтні 1941 р. У битві за Москву відзначилися наші співвітчизники кавалери ордена Червоної Зірки М. Ледухов, В. Батюк, Я. Хоружий, майбутній Герой Радянського Союзу В. Шкіль, ордена Леніна — військфельдшер К. Золотаревська (винесла з поля бою 78 поранених бійців та командирів), українець за національністю, який мешкав до війни у Москві, М. Кос-

тук, нагороджений орденом Червоного Прапора, та інші. Генерал Д. Лелюшенко, згадуючи ті події, писав: “Нам здавалося, що ми стоїмо перед обличчям історії, і вона сама велить нам: не зганьбіть славу тих, хто поліг тут смертю хоробрих, примножте їхню доблесть новими подвигами, стійте на смерть, але перепиніть ворогові шлях до Москви”⁴⁰⁰.

Ратною співпрацею воїнів різних національностей позначені бої в Прибалтиці й районі Ленінграда. Поблизу Шауляя самовіддано діяли воїни 28-ї танкової дивізії, якою командував полковник І. Черняхівський, 9-ї протитанкової артбригади полковника В. Горбачова, 2-ї танкової дивізії генерала Е. Солянкін. Екіпаж 10-го швидкісного бомбардувальника авіаполку в складі росіянина Л. Мізайлова, українців Г. Левинця й І. Шереметьєва 4 липня 1941 р. спрямував палаючу машину на колону танків, що рухалася по шосе Резекне — Острів. Такі ж подвиги вчинили інтернаціональні екіпажі в районі ст. Сопки Новгородської області і ст. Малукса. В ленінградському небі загинув комеск 13-го винищувального авіаполку 61-ї винищувальної авіабригади молодий авіатор з Донбасу Герой Радянського Союзу П. Бринько (ВПС Балтійського флоту)⁴⁰¹.

Під командуванням уродженця Херсонщини старшого лейтенанта В. Гуманенка загін торпедних катерів лише в сутичках 13 липня, 10 серпня і 27 вересня потопив 2 великих транспорти з бойовою технікою, 2 міноносці⁴⁰².

Українець з Оренбурзької області, командир ланки 57-го штурмового авіаполку 8-ї авіабригади ВПС Балтійського флоту старший лейтенант М. Клименко очолив групу літаків, які знищили десант гітлерівців на о. Сухо (Ладозьке озеро), що дозволило зберегти контроль за тією ділянкою, якою здійснювався зв’язок Ленінграда з Великою землею. Відважні дії авіаторів відзначено урядовими нагородами, а груди М. Клименка прикрасила Золота Зірка Героя⁴⁰³.

У боях за прорив блокади міста на Неві нестандартними діями відзначився екіпаж легкого танка командира роти 549-го окремого батальйону 61-ї окремої танкової бригади Д. Осатюка з Кіровоградщини, який у січневих сутичках з ворогом знищив 11 ворожих гармат, 15 кулеметів, 20 автомашин, багато живої сили. Д. Осатюку й механіку-водію росіянину І. Макаренкову присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁴⁰⁴.

Вихідці з України та Російської Федерації найчастіше зустрічаються у списках нагороджених, але й загиблих та тих, хто пропав безвісти. Значна частина воїнів обох республік спізнала всі страхиття гітлерівського полону.

До кінця 1941 р. Червона армія втратила близько 6 млн осіб, з них 3 млн 355 тис. — полонених, а в наступному році в полон потрапило ще 1 млн 653 тис. радянських військовослужбовців.

Щоправда, спочатку, коли в Берліні не визначилися з тим, що робити з такою несподівано великою кількістю полонених, сотні тисяч червоноармійців з України змогли повернутися додому і в ході визволення республіки у 1943—1944 р. вдруге були мобілізовані до Червоної армії.

Окупація України унеможливила використання цього значного мобілізаційного резерву, тому до лав діючої армії потрапляли тільки ті громадяни республіки, які евакуювалися у східні райони країни. Враховуючи, що в числі 3,5 млн евакуйованих переважають більшість становив непризовний контингент (жінки, фахівці, вчені, творча інтелігенція, партійно-господарська номенклатура та інші), поповнення збройних сил вихідцями з УРСР скоротилося до мінімуму. Однак ряд з'єднань і об'єднань Червоної армії, які діяли в районах, що межували з Україною, мали у своєму складі досить високу частку громадян республіки. Так, у березні 1942 р. у Окремій Приморській армії воювало 64 971 солдатів та офіцерів, і серед них відповідно 15 893 — українці та 28 134 — росіяни⁴⁰⁵. Після невдалого наступу під Харковом (квітень 1942 р.) у частинах і з'єднаннях Південно-Західного фронту налічувалося 31 тис. українців та 210 тис. росіян⁴⁰⁶. Напередодні Сталінградської битви (вересень 1942 р.) національний склад військ Донського фронту був таким: 33 554 українці, 216 412 росіян, а також близько 40 тис. воїнів інших національностей⁴⁰⁷. У складі 1-ї гвардійської, 21-ї, 63-ї та 64-ї армій воювало від 9 до 11 % українців, а 62-ї армії — 29 %⁴⁰⁸.

Успішне завершення Сталінградської епопеї, результати битви під Курськом дозволили радянським збройним силам перехопити стратегічну ініціативу й розпочати визволення окупованої території України, Російської Федерації, Білорусії, Прибалтики. І скрізь бойове братство воїнів різних національностей, скріплене кров'ю, спільними поразками й перемогами, рухало вперед нестримно наступаючі війська Червоної армії.

Під час Сталінградської та Курської битв з кращого боку виявився військовий талант генералів українського походження А. Єременка (командувач Сталінградського фронту), Г. Стельмаха (начальник штабу Південно-Західного фронту), А. Кравченка (командувач 2-го гвардійського корпусу), О. Бурдейка (командувач 5-го гвардійського корпусу), С. Руденка (командувач 16-ї повітряної армії), С. Красовського (командувач 2-ї повітряної армії), а також офіцерів середньої ланки.

У боях за Донбас і Харків умілим керівництвом військами відзначилися російські полководці М. Ватутін (командувач Воронежського фронту), І. Манагаров (53-я армія), В. Крюченков (69-а армія), С. Горюнов (5-а повітряна армія), М. Гаген (57-а армія), С. Трофимен-

ко (27-а армія), М. Попов (командувач Брянського фронту), маршал О. Василевський та інші.

Вдалі стратегічні й тактичні рішення командування підтримували високий бойовий дух на передовій, хоча ворог чинив відчайдушний опір і чіплявся за кожен клаптик землі. 16 бійців під командуванням старшого лейтенанта Белова протягом півтори доби стримували контратаки противника на західному березі Сіверського Дінця. Майже всі герої загинули, але позиції втримали. Першим форсував річку старший сержант В. Прицепов, відділення якого 30 годин утримувало плацдарм.

У небі Харківщини билися проти ворога льотчики 36 національностей, серед яких більшість становили росіяни й українці. У 311 повітряних боях з 3 до 24 серпня пілоти 5-ї повітряної армії збили 350 ворожих літаків⁴⁰⁹.

Бойова співдружність воїнів різних національностей широко висвітлювалась у військовій та цивільній пресі. Щоденна червоноармійська газета “Вперед к победе” 9 березня 1943 р. опублікувала матеріали, присвячені боям за Україну. В одному з них розповідалося про подвиги російського сержанта Катукіна, який знищив кількох ворожих снайперів, та українця І. Бондаря, що мав на бойовому рахунку своєї зенітної гармати кілька ворожих літаків.

Заключним акордом в ході визволення Лівобережжя від гітлерівських загартників стала битва за Дніпро. Дніпровська епопея описана в мемуарній та науковій літературі досить детально, й донині залишається гіркота й біль від того, що битва на берегах “сивого Славути” забрала невинно багато жертв. Водночас слід визнати, що “Східний вал” на Дніпрі німецьке командування перетворило на глибокоешелоновану оборону, насичену технікою, живою силою та складними інженерними спорудами. Розраховувати виключно на військову майстерність та успіх малою кров’ю тут не доводилося.

Не вдаючись до викладу стратегічних розрахунків і перебігу подій, звернемо увагу лише на те, про що нині все менше згадується в історичних публікаціях, — ратну співпрацю українців та росіян в одній з найбільших битв Другої світової війни.

Попри те, що в ході звільнення території України від нацистських окупантів до лав діючих збройних сил надходило все більше громадян республіки, росіяни становили у 1943 р. більшість у частинах і з’єднаннях. Наприклад, у складі 60-ї армії налічувалося 20 970 росіян, 3213 українців, а також представники ще 45 народів Радянського Союзу⁴¹⁰. У середині 1943 р. співвідношення росіян і українців у 350-й та 71-й дивізіях 1-го Українського фронту становило відповідно 49043 і 1006 та 536 і 442 осіб⁴¹¹.

Форсування Дніпра на 750-кілометровому фронті увінчане масовим героїзмом воїнів Червоної армії. Першим 21 вересня 1943 р. подолав цю надскладну водну перешкоду в районі с. Теремці (на північ від Києва) 2-й батальйон 203-го стрілецького полку 70-ї дивізії генерала І. Гусєва, яким командував гвардії-майор О. Бербешкін. До підходу основних сил 13-ї армії її передові підрозділи розширили відбитий плацдарм до 40 км по фронту. Одночасно в районі Димера розпочали форсування війська 60-ї армії генерала І. Черняхівського. Значну допомогу розвідданими і плавзасобами надали бійці Чернігівського партизанського з'єднання "За Родину", які захопили три переправи через Дніпро й одну — через Прип'ять і утримували їх під шквальними атаками ворога до підходу підрозділів 17-го гвардійського корпусу. Найбільшу операцію з оволодіння переправами на Прип'яті здійснили бійці Київського партизанського з'єднання І. Хитриченка, з'єднання під командуванням В. Ушакова й комісара В. Волкова й загону імені Чапаєва (командир — Ф. Головач, комісар — В. Мироненко) в районі с. Новошепеличі й залізничної станції Янів. Самовіддані дії народних месників сприяли успішній переправі частин 13-ї армії. 10 переправ на Дніпрі та Прип'яті захопили й передали 8-й стрілецькій дивізії з'єднання М. Тарануценка.

21 вересня 1943 р. у районі Великого Букрина й Григорівки до форсування Дніпра приступили 40-а, 47-а, 27-а та 3-тя гвардійська танкова армія. Однак німецьке командування перекинуло в цей район 19-у танкову й 10-у моторизовану дивізії і не дозволило радянським військам розвинути успіх. Бої на Букринському плацдармі увійшли в позиційну фазу, були надзвичайно кровопролитними і супроводжувалися масовим героїзмом радянських солдатів та офіцерів. Вся країна дізналася про подвиг 21-річного капітана артилерії В. Петрова, який разом зі своїми підлеглими захопив плацдарм й утримував його до підходу основних сил. У результаті важких поранень хлопцеві ампутували обидві руки, але він повернувся у стрій і закінчив війну на підступах до Дрездена. Відважний син російського народу став двічі Героєм Радянського Союзу. А його співвітчизник, командир взводу молодший лейтенант В. Комаров отримав найвищу нагороду у 18-річному віці після того, як у складі ударної групи форсував Дніпро й відбив у ворога плацдарм⁴¹². А 47 бійцям та офіцерам 309-ї дивізії 40-ї армії (командувач — генерал Ф. Жмаченко) присвоїли тоді звання Героя Радянського Союзу.

Дії названих військ всіляко підтримувала радянська авіація. У ВПС росіяни й українці за кількістю помітно переважали представників інших національних груп. Командування 2-ю повітряною армією здійснював генерал А. Красовський, 5-ю — генерал С. Горюнов, 8-ю — генерал Т. Хрюкін, 16-ю — генерал С. Руденко, 17-ю — генерал В. Судець. Свій бойовий рахунок у небі над Дніпром поповнили

ушлявлені аси — І. Полбін, І. Кожедуб, М. Гулаєв, А. Ворожейкін, П. Плотников та багато інших⁴¹³.

З особливим піднесенням воїни різних національностей билися за Київ. 2 листопада військграда 1-го Українського фронту розіслала у війська звернення, в якому зазначалося: “Перед нами Київ, мати міст руських, колиска нашої Вітчизни. Тут багато віків тому зародилась наша могутня Русь. Тут зі зброєю в руках відстоювали незалежність від ворогів наші батьки й матері, наші діди й прадіди...”⁴¹⁴. Апелюючи до спільної історії двох народів, армійські політоргани реально зміцнювали бойовий дух червоноармійців різних національностей, їх наступальний порив.

Змістивши акцент Київської стратегічної наступальної операції на північ від Києва, війська 1-го Українського фронту на початок листопада 1943 р. ціною величезних зусиль зламали опір ворога й 6 листопада оволоділи містом. Близько 700 солдатів, офіцерів та генералів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. 17 479 — нагороджені орденами й медалями. А всього в битві за Дніпро вищої відзнаки удостоєні 2605 осіб, представники 41 нації і народностей, в тому числі 1838 росіян і 434 українці⁴¹⁵.

У пам’яті обох народів навіки залишаться й ті, хто загинув у боях за Україну. Адже і в 1943, і в 1944 рр., і на завершальному етапі війни втрати Червоної армії, ВПС і ВМФ залишалися досить високими. Так, у Чернігівсько-Прип’ятській операції загальні втрати становили 428 тис. осіб (безповоротні — 103 тис.), Нижньодніпровській — відповідно 754 тис. і 173 тис., Київській оборонній (1943 р.) — відповідно 87 тис. і 26 тис., Корсунь-Шевченківській — 80 тис. і 24,3 тис., Львівсько-Сандомирській — 289 тис. і 65 тис.⁴¹⁶ Сотні тисяч українців та росіян загинули або дістали поранення в боях на території європейських країн.

У пам’яті ветеранів радянської армії війна закарбувалась як самовіддана й жертвна боротьба проти спільного ворога — нацизму. В цій боротьбі силою об’єктивних обставин пліч-о-пліч стояли представники різних народів, хоча найбільшу ціну за перемогу сплатили саме два братні слов’янські народи.

За мужність та відвагу, виявлені у боях із німецько-фашистськими загарбниками, українці та мешканці України отримали 2,5 млн орденів та медалей із загальної кількості 7 млн нагород, що були вручені воїнам радянських збройних сил. А серед Героїв Радянського Союзу — вищої відзнаки СРСР — українці становили 18,2 %, 2072 особи (для порівняння: росіяни — 71 %, білоруси — 3,3 %, представники ще 40 національностей — 7,4 %). Із 115 двічі Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього звання під час війни, — 32 українці та уродженці України, а один — Іван Кожедуб — тричі Герой Радянського Союзу.